

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BİRİNCİ UMÛMÎ MÛFETTİŞLİK BÖLGESİNDE TRAHOMLA MÛCADELE FIGHT AGAINST TRACHOMA IN THE FIRST GENERAL INSPECTORATE AREA

Abdulaziz KARDAŐ*

Öz

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit etmiştir. Trahom, insanlığı tehdit eden salgın hastalıkların en önemlileri arasında yer almıştır. Mısır ve Suriye'den Anadolu'ya geçerek yayılan hastalık Osmanlı Devleti'nde etkili olmuş ve varlığını Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde ülkeyi trahomdan korumak amacıyla güney sınır kapılarında önlemler alınmış, sağlık kurumları oluşturulmuş ve görevlendirilen sağlık personelleri vasıtasıyla hastalığa yakalananların tedavileri yapılarak, trahom salgınları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde Osmanlı'daki uygulamalar da örnek alınarak, idari, asayiş, bayındırlık ve sosyo-kültürel alanlarda faaliyet göstermek amacıyla Umûmî Mûfettişlikler kurulmuştur. 1927'de kurulan ve Elâziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakir, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini kapsayan Birinci Umûmî Mûfettişlik, yukarıda değinilen alanların dışında Sıhhi Mûşavirlikler vasıtasıyla bölgede Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nce yürütölen sağlık hizmetlerini de denetlenmiştir. Bu bağlamda Birinci Umûmî Mûfettişlik, kendi bölgesinde etkili olan trahom ve diğer salgın hastalıklarla Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti'nin yönlendirmeleri ve desteği ile mücadele etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Türkiye, Trahom, Birinci Umûmî Mûfettişlik, Trahom Mücadelesi.

Abstract

Epidemics have threatened human existence and societies throughout history. Trachoma is among the most important epidemic diseases that threaten humanity. The disease, which spread from Egypt and Syria to Anatolia, was effective in the Ottoman Empire and continued its existence in the Republic period. In the Republican era, measures were taken at the southern border gates to protect the country from trachoma, health institutions were established and trachoma outbreaks were tried to be controlled by treating those who got sick through the health personnel assigned.

During the Republic period, General Inspectorates were established in order to operate in administrative, public order, public works and socio-cultural fields by taking the Ottoman practices as an example. Established in 1927 and covering the provinces of Elâziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakir, Siirt, Mardin, Van, the First General Inspectorate was also inspected the health services carried out by the Ministry of Health and Social Assistance in the region through the Health and Social Counselors, in addition to the areas mentioned above. In this context, the First General Inspectorate has struggled with trachoma and other epidemic diseases effective in its region with the guidance and support of the Ministry of Health and Social Assistance.

Keywords: Health, Turkey, Trachoma, the First General Inspectorate, Trachoma Challenge.

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Faköltesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-3343-2745, a.kardas@yyu.edu.tr, abdulazizkardas434@gmail.com

Giriş

Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sağlık alanında yapılan çalışmalar toplumun geniş kesiminin sağlık sorunlarını çözmede yetersiz kalmıştı. Millî Mücadele sırasında işgale uğrayan yerlerde nüfusun azalması, halkın bir bölümünün yoksul, perişan bir hale düşerek göç etmesi, bulaşıcı hastalıkların yayılmasının yanında büyük ekonomik ve sosyal sorunların yaşanmasına yol açmıştı. Bu dönemde hükümet, sağlık alanında ulusal örgütünü kurmak, doktor ve diğer sağlık personeli açığını kapatmak, göçmenlere yardım etmek, salgın hastalıklarla mücadele etmek, çocuk ölümlerini azaltıp nüfusu artırmak ve yurt dışından gelebilecek salgın hastalıklara karşı önlem almak (TBMM ZC, D:I, C:1, İ: 13, (9.5.1920), 241; Ak, 2002, 419-420) gibi konulara ağırlık vermişti.

Cumhuriyet ilan edildiğinde halkın sağlığını olumsuz yönde etkileyen trahom, sıtma, frengi, çiçek gibi hastalıklar bulaşıcı ve salgın haldeydi. Özellikle yaygın olan sıtmaya karşı hastalara tedavi edici, sağlıklı olanlara da koruyucu önlemler uygulanmış ve sıtmaya neden olan sivrisineklerin ürediği bataklıklar kurutulmaya başlanmıştı. Bunların dışında sınırlı alanlarda varlığı bilinen frenginin önlenmesi için Frengi Kanunu çıkarılmıştı (TBMM ZC. D:I, C:5, İ: 81, (11.10.1920), 14-16). Meclis, ülkedeki hekim açığını kapatmak ve dağılımındaki dengesizliği (TBMM ZC. D: II, C:2, İ: 26, (26.9.1923), 299) ortadan kaldırmak amacıyla 1923'te "Zorunlu Hizmet Kanunu" çıkarmıştı (TBMM ZC. D: II, C:3, İ: 41, (24.10.1923), 31). Bu bağlamda Cumhuriyetin ilk yılları sağlık tarihi açısından sıtma, trahom, frengi gibi halkı yok eden ve sakat bırakan büyük salgın hastalıklarla mücadelenin başlangıç dönemi olarak kabul edilebilir (Ege, 1999, 24). Bu mücadelenin yoğunlaştığı bölgelerden birisi de ülkenin güney ve güneydoğusunu kapsayan Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesidir.

Birinci Umûmî Müfettişliğin Kuruluşu ve Kapsadığı Vilâyetler

Umûmî Müfettişlik, Osmanlı idarî yapı ve uygulamasının Cumhuriyet'e devreden bir mirası olarak kabul edilebilir (Koçak, 2003, 25). II. Abdulhamit döneminde Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi olarak tayin edilen Şakir Paşa'dan (Türkmen, 1996, 31) sonraki dönemde Ermenilerin lehine ıslahat yapmak üzere büyük devletlerin etki alanlarına göre Doğu vilâyetleri iki gruba ayrılmıştı. Birinci grupta Erzurum, Trabzon, Sivas, ikinci grupta ise Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır vilâyetleri bulunmaktaydı (COA, DH. İD. D. No: 186, G. No: 72). Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu Umûmî Müfettişlikler uygulanamamıştır (COA. MV. D. No: 237, G. No: 209). Millî Mücadele döneminde İcra Vekilleri Heyeti, 5 Ekim 1921'de 13 maddelik "Müfettiş-i Umûmîlik Kânun Layihası" nı hazırlamıştı (CCA. 30.18.1.1.3.33.6). Ancak Cumhuriyet öncesinde bu alanda yapılan çalışmalardan sonuç alınamamıştı.

Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait İsyanı esnasında bölge halkının bir kısmının isyana katılması, ülkede fikir, idare ve işbirliğinin teminini zorunlu hale getirmişti. Bölge vilâyetlerinin merkezden uzak olmaları, ulaşım imkânsızlıkları ve ülkenin diğer bölgeleriyle tam bir birlik sağlayamamaları gibi nedenlerle bayındırlık, asayiş, idari ve sosyal konular (CCA. 030.10. 69.455.1; Özmen, 1946, 176.) başta olmak üzere bölge vilâyetlerinde hükümet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amacıyla Umûmî Müfettişliklerin kurulması kararlaştırılmıştı (TBMM Kavanin Mecmuası, D: 2, C:5, İ: 4, 1939, 584; Düstur, Üçüncü Tertip, C: 8, 320; TBMM ZC. D: 2, C: 33, İ:82, (25.6.1927), 683; Ayın Tarihi, S: 27, 1936, 34-35; Özmen, 1947, 238.). Bu bağlamda yapılan hazırlıklar tamamlanarak, 25 Haziran 1927'de mecliste yapılan görüşmeler sonunda Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dâir Kânun'un kabul edilmesiyle Umûmî Müfettişlikler kurulmuştu (TBMM ZC, D:II, C:33, İ:82, (25.6.1927), 682-686).

27 Kasım 1927'de Dâhiliye Vekâleti'nce hazırlanan 5858 Sayılı "Umûmî Müfettişlik Vazife ve Salahiyetleri Hakkında" talimatnâme İcra Vekilleri Heyeti'nce onaylanmıştır (CCA. 30.18.1.1.26.64.7; Mamuretülâziz, 15 ve 22 Şubat 1928). Kurulan bu müfettişlik Elâziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini kapsamaktaydı. Ayrıca ilk kurulan müfettişlik olduğu için buna "Birinci Umûmî Müfettişlik" adı verilmişti (CCA. 30.18.1.1.27.70.7). 1 Ocak 1928'de Diyarbakır'da işe başlayan Birinci Umûmî Müfettişliğine sonradan Ağrı Vilâyeti de ilâve edilmiş ve 1929'da çıkarılan 1509 Sayılı Kânunla Bitlis Vilâyeti yerine Muş Vilâyeti kurularak Bitlis Kaza halinde Muş'a bağlanmıştı (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38).

1933'te 2197 Sayılı Kanunla Hakkâri Vilâyeti lağvedildi. 6 Eylül 1935'te Erzurum Vilâyeti merkez olmak üzere Erzurum, Kars, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan ve Birinci Umûmî Müfettişlik'ten alınan Ağrı vilâyetlerinden oluşan Üçüncü Umûmî Müfettişlik kuruldu. 25 Aralık 1935'te çıkarılan 2885 Sayılı Kânun'la Bitlis ve Hakkâri, tekrar vilâyet merkezi olmuştu. 6 Haziran 1936'da merkezi Tunceli olmak üzere Elâziz, Tunceli ve Bingöl vilâyetleri Birinci Umûmî Müfettişlik'ten alınarak yeni kurulan Dördüncü Umûmî

Müfettişliğine verilmişti (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 79). Böylece Umûmî Müfettişliklerin bölge ve faaliyet gösterdikleri vilâyetler kesinleşmişti.

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Trahomla Mücadele

Cumhuriyet döneminde Kuzey Afrika ve Mısır'dan Türkiye'ye geçerek (TBMM ZC. D:V, C: 3, İ: 29, (25.5.1935), 242.), Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi vilâyetleri başta olmak üzere yurdun geniş kısmında halkı etkileyen önemli hastalıklardan biri olan trahom, "*chlamydia trachomatis*" adı verilen bir mikroorganizmanın neden olduğu bir hastalıktır. Trahom, tedavi edilmediği takdirde (Altay, 2016, 169.), gözlerin iltihaplanması, akıntı yapması, büzüşmesine yol açarak, görme kaybı veya körlükle sonuçlanmasına neden olmaktadır (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, 98-129; Ege, 1992, 21; Doğu Cephesi, 2011, 18-27). Trahom tarihte dünyanın hemen her tarafında varlık göstermesine rağmen daha çok Mısır, Suriye, İran ve Asya ülkelerinde etkili olmuştur (Trahom Hakkında Nasihatler, 1933, 1-2).

Trahom Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin özellikle Suriye ve Irak'a komşu vilâyetlerinde etkili olmuş ve zamanla diğer bölgelere doğru yayılmaya başlamıştı. Türkiye'de trahomla mücadele etme kararı dönemin Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in 1924'te çeşitli vilâyet hastanelerinin göz servislerinden trahom hakkında bilgiler almasından sonra başlatılmıştı (Özer, 2014, 126-127). Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, 1925 yılından itibaren trahom hastalığının en çok etkili olduğu yerlerden başlayarak, mücadeleyi daha içerideki alanlara yaymıştı. Bu bağlamda Malatya, Adıyaman, Besni, Gaziantep ve Kilis'te sabit ve seyyar teşkilâtlarla trahoma karşı mücadele başlatılmıştı (CCA, 030.10.177.220.17).¹ Bu mücadele çerçevesinde 1925 yılında 64 hasta yatırılarak tedavi altına alınmış ve 99 trahomlunun ameliyatı yapılmıştı. Ayaktan başvuran 2.958 trahomluya da 7.276 defa ilaç tatbik edilmişti (Belediyeler Dergisi, 1936, 66-67).

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik Bey, bütçenin elverdiği imkânlar çerçevesinde trahomla mücadele teşkilâtının güneyden doğuya doğru genişletilmesinin planlandığını ifade etmişti. Trahomla 1926'da verilen mücadele kapsamında 19.442 kişi muayene edilmiş ve bunların 6.275'inin trahomlu olduğu tespit edilmişti. Tespit edilen trahomluların oranının yüzde 32 civarında olması, trahomun bölgede yoğun olduğu gerçeğini ortaya koymaktaydı (TBMM ZC, D:2, C:31, İ:50, (11.4.1927),73.). Bunun üzerine Dr. Refik Bey, Ankara Numune Hastanesi Göz Doktoru Vefik Hüsnü Bey'i Güney ve Orta Anadolu'da üç ay süre ile incelemelerde bulunması için görevlendirmişti. Dr. Vefik Hüsnü Bey, bu bölgelerde yaptığı kısmi tarama ve inceleme sonucunu bir rapor halinde, 1927'de Ankara'da toplanan II. Millî Türk Tıp Kongresi'nde sunmuştu. Dr. Vefik Hüsnü Bey "*Türkiye'de Trahom Coğrafyası*" başlığıyla kongrede sunduğu raporunda; trahomun tarihçesi ve dünyanın bazı bölgelerindeki yayılışına değinmiş, daha sonra hastalığın Türkiye'deki durumunu ortaya koymuştu (Türkiye Trahom Coğrafyası, 1927, 3-59).

1927 mali yılı sağlık bütçesi görüşmelerinde söz alan Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik Bey, sağlık alanında salgın hastalıklara karşı kurumlarda yeterli aşının üretildiği, dışarıdan aşı alınmadığını, trahomla mücadelenin Besni'den başlayarak Doğu vilâyetlerine doğru yaygınlaştırıldığını vurgulamıştı (Özpekcan, 2002, 440). Bu dönemde Adıyaman ve Malatya'da birer trahom hastanesi ve dispanseri açılmıştı (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, 98-129; Ege, 1992, 21). Sabit kuruluşlar yanında, hizmeti ülkenin en ücra köylerine kadar götürmek amacıyla 1927'de kurulan gezici ekiplerle taramalar yapılarak, tespit edilen trahomlu hastalar tedavi edilmişti (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, 130-131). Bu bağlamda 1929'da Elâziz (Elâzığ) Memleket Hastanesi'ne başvuran 680 trahomludan 360'ı yatırılarak tedavi edilmişti (Elâziz, 4 Mart 1931).

Birinci Umûmî Müfettişliğin kurulmasından sonra vekâletler bölgedeki çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Asayiş başta olmak sağlık ve sosyal alanlarda yapılan çalışmalar kurumlar arasında işbirliğinin ön plana çıkmasını sağlamıştı. Bu bağlamda müfettişliğe komşu olan Erzincan'da incelemelerde bulunan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Erzincan ve civarındaki vilâyetlerde trahom vakalarının görüldüğünü, Temmuz 1929'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâlet'i'ne gönderdiği yazı ile bildirmişti. Şükrü Kaya, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin buralarda faaliyet göstermesini istemişti. Vekâletin verdiği cevapta; gayenin ilk önce trahomun yoğun yaşandığı vilâyetlerden başlayarak, çalışmaların daha sonra hastalığın yayıldığı diğer vilâyetlere kaydırılması olduğu belirtilmişti. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, ayrıca

¹ Akşam gazetesinde çıkan haberde trahomun Adıyaman'da yaptığı tahribatı gözler önüne sermekteydi; "Anadolu'da Hısnımsur havalisinde Adıyaman şehrinin 7.000 kişiye baliğ olan nüfusunun 6.791 kişisi kör ve ebedî zulmet içinde olduğu anlaşılmıştır. Trahoma göz hastalığı nesillerden beri erkek, kadın ve çocuklara sirayet ettiğinden bu umûmî facia meydana gelmiştir." (Akşam, 22 Haziran 1930)

Adana'da 40 yataklı bir trahom hastanesi² ve Gaziantep'te 10 yataklı bir trahom dispanseri ile bir seyyar trahom teşkilâtı kurmak üzere aynı yıl bütçeye ek ödenek konulduğunu belirtmişti (CCA. 030.10.177.220.9).

Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa da Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Urfa'da incelemelerde bulunmuştu. Fevzi Paşa, 12 Ekim 1930'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne gönderdiği şifrede, Urfa'da çok miktarda trahomlu bulunduğu ve buradaki askeri birlikler arasında da trahom nispetinin fazla olduğunu belirtmişti (CCA, 030.10.177.220.17). Bunun üzerine Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Refik Bey, 20 Ekim 1930'da verdiği cevapta; Trahom hastalığının başlangıcının bilinmeyen bir zamandan beri güney ve doğu vilâyetlerinin hemen hepsinde hüküm sürdüğü, trahomun çıkış noktalarının Arap memleketleri ve Mısır olduğunu, vurgulamıştı. Dr. Refik Bey ayrıca, buradan yayılan hastalığın yalnız Urfa ve Besni'de değil, Gaziantep, Maraş, Malatya, Mardin, Diyarbakir, Siirt, Urfa, Cebelibereket, Adana, Muş, Van vilâyetlerinde bazen yüzde 90'a yakın bir derecede yaygın olduğunu belirtmişti (CCA, 030.10.177.220.17).

Trahomla mücadele çalışmalarında 1930 yılında önemli bir gelişme yaşanmış ve trahomla mücadele teşkilâtının faaliyetlerinin bir uzman doktor idaresinde yürütülmesi uygun görülerek, Gaziantep'te "*Trahom Mücadele Reisliği*" kurulmuş ve bütün sabit ve seyyar örgütler mücadele reisliğine bağlanmıştı. Reisliğin görevleri, mücadele teşkilâtının bilimsel, malî, idarî işlerini denetlemek, mücadele ihtiyaçlarını tespit etmek, ülkenin trahomdan mustarip muntikalarını tetkik ederek trahom oranını tespit etmek olarak belirlenmişti (Altay, 2016, 185).

1933'ün başında trahom hastalığı güney vilâyetlerinde etkili olmaya devam etmişti. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti, 26 Ocak 1933'te trahomla mücadele etmek amacıyla Urfa'da 15, Maraş ve Siverek'te de 10'ar yataklı birer trahom hastane ve dispanserinin kurulmasını kararlaştırmıştı (Cumhuriyet, 16 Kânunusani 1933). Ayrıca daha önce kaldırılmış olan seyyar sıhhat teşkilâtı da Gaziantep, Besni, Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek'te yeniden kadrosu oluşturularak faaliyete geçirilmişti (CCA, 030.18.01.02.33.7.11). Böylece bölgede açılması kararlaştırılan söz konusu kurumlar ve seyyar sıhhat teşkilâtı vasıtasıyla trahomla mücadelenin daha da güçlendirilmesi hedeflenmişti (Cumhuriyet, 21 Kânunusani 1933.). İcra Vekilleri Heyeti, 24 Nisan 1933'te Urfa, Maraş ve Siverek'te açılacak trahom hastane ve dispanserleri için tedarik edilecek 7.500 liralık ilaç ve tıbbi malzeme ile 3.750 liralık cerrahi aletlerinin durumunun aciliyetine binaen hiçbir kayıt ve engelle karşılaşmadan yurt dışından alınmasını kararlaştırmıştı (CCA, 030.18.01.02.35.28.19).

1933'te Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Siverek'te Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından kurulan ve tam kadro ile çalışan bir trahom mücadele hastane ve dispanseri bulunmaktaydı. Masrafları umûmî bütçeden karşılanan hastane 15 yataklıydı. Siverek trahom dispanserinde;1933 yılının son dört ayı içinde 79 trahomlu hasta yatırılarak tedavi edilmişti (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 375-376). 1934 yılında Urfa Trahom Hastane ve Dispanserinde 1 baştabip, 1 seyyar tabip, 1 hemşire, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi ile yeterli sayıda müstahdem görev yapmaktaydı. Siverek Trahom Hastane ve Dispanserinde ise 1 tabip, 1 seyyar tabip, 1 hemşire, 4 seyyar ve 2 sabit sıhhat memuru, 1 kâtip ve ayniyat mutemedi ile yeterli sayıda müstahdem görev yapmaktaydı (Doğan, 2017, 65).

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bulunan Urfa ve köylerinde Mart 1937'ye kadar 4.449 kişi gezici doktor ve sıhhat memurları tarafından muayene edilmiş ve bunlardan 2.346'sının trahomlu olduğu tespit edilmişti. Burada trahomla yapılan mücadelenin güçlendirilmesi amacıyla 1937'de Urfa'nın Akziyaret Nahiyesi'nde bir trahom istasyonu kurulmuştu. Vekâletin çalışmalarıyla aynı yıl Hilvan ve Suruç kazalarında da birer trahom mücadele istasyonu kurulmuştu. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, ayrıca Suruç, Siverek ve Viranşehir kaza merkezlerinde trahomla mücadele ve tedavi evleri kurdu (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 375-376). Daha sonra çıkarılan kararnamelemlerle Urfa'da bulunan trahom mücadele hastane ve dispanserlerinin tüm ihtiyaçları karşılanmıştı (CCA, 030.18.01.02.94.14.19; CCA, 030.18.01.02.96.92.3). Vekâlet, trahom mücadelesinde seyyar köy teşkilatına önem vermekteydi. Her seyyar kolda bir doktor ve 4 sıhhat memuru görev yapmaktaydı. Bu doktor ve memurlar muntikalarında bulunan 40 ile 60 arasındaki köylerde vilâyet merkezlerine gidemeyen trahomluları muayene ve tedavi etmekle görevlendirilmişlerdi (Ulus, 1 Haziran 1936.). İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği tarihlerde Urfa'da varlık göstermeye devam eden trahomla mücadele, uzun yıllar kesintiye uğratılmadan sürdürülmüştür (Dağ, 2017, 47).

² Trahomla mücadelenin yoğun bir şekilde verildiği Adana'daki durumla ilgili olarak Akşam gazetesinde çıkan haber şu şekildeydi; "Hiç şüphe yok ki Adana'da mücadele teşkilâtı tam ve mükemmeldir. Ancak hasta pek çoktur. Yalnız Teşrinisani (1931) ayı içinde Adana'da tahminen 15.000 trahomluya ayak tedavisi yapılmıştır. Bu rakam buradaki trahom mücadelesinin genişliğini çok iyi ifade eder. Mücadele heyeti bilhassa sayısı binleri aşan trahomlu mekteplileri ve binlerce halkı tedavi etmiş, kurtarmıştır". (Akşam, 27 Kânunuevvel 1931.)

TBMM'de Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti bütçesi görüşülürken Muğla Mebusu Hüsnü Kitapçı Bey, trahomun günden güne yayıldığını, hatta Akşehir ve Uşak'a kadar geldiğini bunun doğru olup olmadığını sorması üzerine, Sıhhat Vekili Dr. Refik Bey; "*Trahom, malumunuz ki, arkadaşlar, Türkiye'nin cenup muntikalarında tarihten önceden beri mevcut olan bir hastalıktır. Bu, büyüklerden ziyade çocuklara musallat olan ve tedavi edilmezse kör eden bir hastalıktır. Bu hastalığa karşı vekâletin açmış olduğu mücadele şimdiye kadar, Adana'da, Gaziantep'te, Malatya'da, Urfa'da, Maraş'ta devam etmiştir. Buna son zamanda Nezib Kasabası ve civarı da ilhak edilmiştir. Güç bir mücadelede, kısa bir zamanda bu mücadeleyi yapmak lüzumu olduğundan dolayı 241 bin nüfusluk bir saha dâhilinde bugün mücadeleye devam etmekteyiz,*" (TBMM ZC, D: V, C:3, İ: 29, (25.5.1935), 242) şeklinde cevap vermişti. Dr. Refik Bey, ayrıca trahomla mücadelenin hastalığın yoğun görüldüğü Türkiye'nin güney sınırından Diyarbakır, Bitlis ve Van'a kadar uzanan geniş sahada yoğunlaştığına dikkat çekmişti.

Başvekil İsmet İnönü, Temmuz 1935'te Van'da yaptığı tetkiklerde gerek muhacirlerde ve gerekse halktan trahom hastalığına yakalananları görmüştü. Bu çok tehlikeli hastalıkla ilgili olarak günlüğünde; "*Trahom Şark'ı bitiriyor*" (İnönü, 2001, 169.) şeklinde not etmişti. Van ve çevresinde trahomla mücadele seyyar trahom teşkilâtı ile yürütülmüştü (CCA. 030.18.01.02.4.38.5; Ayberk, 1936, 1-5; Yataklı Tedavi, 1983, 31; Belediyeler Dergisi, 1936, 67).

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yoğunlaşan çalışmalar dâhilinde Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından 1936'da Mardin'de bir trahom hastanesi ile 10 yataklı trahom dispanseri inşa edilmişti. Mardin Trahom Dispanseri'nde 1936-1938 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde; 1936'da 70, 1937'de 2.348, 1938'de 4.659 trahomlu tespit edilerek tedavileri yapılmıştı. Mardin Trahom Hastanesi'nde 1936'da 12 kişi ayakta ve 1937'de 200 trahomlu yatırılarak ameliyatları yapılmıştı. 1938'de de 366 kişi ayakta ameliyatları yapılarak tedavi edilmişti (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 364). Mardin trahom hastane ve dispanserinin çalışmalarını sağlıklı yürütebilmesi için çıkarılan kararnamelerle ihtiyaçları karşılanmıştır (CCA, 030.18.01.02.90.24.13).

Trahomun yoğun bir şekilde etkilediği Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi vilâyetlerinden biri de Siirt'ti. Sıcak ve kurak ikliminin yanı sıra mahalle ve sokakların temizliği konusunda belediye hizmetlerinin yetersizliği (Son Posta, 21 Haziran 1938.) yüzünden trahom başta olmak üzere birçok hastalık vilâyette etkili olmaktadır. Evlerinin mimari yapısı nedeniyle sağlık şartlarından mahrum kalan Siirt'te öteden beri trahom hastalığı salgın haldeydi. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin çalışmaları ile trahomla mücadeleye ağırlık verilmiş ve bu bağlamda Paris'te göz hastalıkları alanında ihtisas yapan Doktor Naci Bey, Siirt'te açılan Memleket Hastanesi'nin göz hastalıkları ve trahom servisinde görevlendirilmişti (Diyarbakır, 17 Ağustos 1931.). Doktor Naci Bey'in görevlendirilmesi ve gayretli çalışmaları ile vilâyette trahomla esaslı bir surette mücadele başlatılmıştı.

Başvekil İsmet İnönü, Siirt'te yaptığı inceleme ile ilgili raporunda şehri; "*Havası gayet iyi, susuz, pis bir trahom merkezi,*" (Öztürk, 2012, 30) olarak nitelemişti. Siirt'te trahoma karşı merkezde masrafları hususi idare tarafından karşılanan 25 yataklı Memleket Hastanesi bulunmaktaydı. Vilâyette trahom mücadele teşkilâtı kurulmadan önce yukarıda da ifade edildiği gibi göz hastalıkları ve trahom servisi bu hastanede bulunan bir uzman doktor tarafından idare edilmekteydi. Siirt'te trahomla mücadele, 1936'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından 1936'da başlatılmıştı. Bu çerçevede 10 yataklı bir trahom hastanesi ve dispanseri kurulmuştu. Hastane ve dispanserde 1936'dan 1938'e kadar 18.872 kişi muayene edilmiş ve bunlardan 17.916'sının trahomlu olduğu tespit edilerek tedavilerine başlanmıştı (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 371).

Birinci Umûmî Müfettişlik merkezi olan Diyarbakır'da Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından Kasım 1937'de kurulan (Akşam, 15 Ağustos 1937.) ve 22 Aralık 1937'de faaliyete geçen Diyarbakır Trahom Hastanesi ve Dispanseri bulunmaktaydı. 10 yataklı olarak hizmet veren hastanede 2 doktor, 1 hemşire, 4 sıhhat memuru ile yeterli sayıda müstahdem görev yapmaktaydı. Faaliyete geçtiği günden 1 Haziran 1938'e kadar hastanede 3.553 kişi muayene edilmiş ve bunların 2.946'sının trahomlu olduğu tespit edilmişti. Bu süre zarfında 4.452 hastaya ilaç verilmişti. Ayrıca belirtilen zamanda yapılan ilaçlama sayısı da 46.392 olarak tespit edilmişti (Birinci Genel Müfettişlik, 1939, 352).

Diyarbakır'da yoğun bir şekilde etkili olan trahom, bilhassa okul çağındaki çocuklarda sıklıkla görülmekteydi. Mesela, 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına devam eden öğrencilerin 743'ü trahom hastasıydı. Aynı öğretim yılında Erkek Sanat Mektebi'nde 10 ve Diyarbakır Lisesi'nde 65 trahomlu öğrenci bulunmaktaydı. Diyarbakır'da yaygın olan trahomun önlenmesi amacıyla Diyarbakır Trahom Hastanesi, trahom hastalarını ilaç ve ameliyat yoluyla tedavi etmenin yanı sıra vilâyet merkezinde ve köylerde temizlik konusunda halkı bilgilendirmişti (Çağlayan, 2013, 361).

Diyarbakır Halkevi de trahomla mücadele için daimi bir muayenehane açmıştı. Burada kısa sürede 200'den fazla hasta muayene edilmişti (Tan, 7 Eylül 1935). Halkevinin tedavi ettiği trahomlu sayısı Kasım 1935'te 400'e ulaşmıştı (Son Posta, 21 İkinci Teşrin 1935).

Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen, 1938 yılında yaptığı açıklamada özellikle Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt'te görülen trahom hastalığına karşı etkin bir mücadele verildiğini ve eskiden bu mıntikalarda salgın halde bulunan trahomlu hasta sayısının yapılan hesaplamalara göre yüzde 70 oranında azaldığını belirtmiştir (Özer, 2014, 135). Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Müsteşarı Asım Arar, trahomla yapılan mücadelenin daha da güçlendirileceği, bu kapsamda yeni doktorların tayin olunacağı, hastanelerde faaliyetlerin artırıldığı ve bunların yanında sabit köy muayene mahallerinin açılacağını duyurmuştu (Son Posta, 7 Haziran 1938).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında trahom yayılma alanı bulmuştu. Hükümet, savaşın etkisiyle bütçenin önemli bir kısmını savunma harcamalarına ayırmasına rağmen, trahomla mücadele için trahom hastaneleri ve dispanserlerinin sayısının artırılması ve köylerde gezici tedavi evlerinin kurulmasına ağırlık vermişti (Ayın Tarihi, 1943,138.). Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, açtığı kurslarla eğitimden geçirilen yeni trahomla mücadele ekipleri ile çalışmalarını sürdürmüş ve trahoma karşı mücadele eden doktor ile sıhhat memurları sayısı artırılmıştı. Bunun yanında trahom hastaneleri, trahom dispanserleri ve trahom köy tedavi evlerinde yoğun mücadeleler verilmeye başlanmıştı (Ayın Tarihi, 1943, 54).

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Hulûsi Alataş, mecliste 942 bütçe görüşmelerinde; *"Trahom, birçok yerlerde mücadele açmayı istilzam eden bir vaziyettedir. Bu sene aldığımız kadro ile yaptığımız; Antakya'da bir hastane, Birecik'te bir hastane, Elbistan, Kozan, Islahiye, Mersin, İskenderun, Midyat'ta birer dispanser, Adana, Diyarbakır, Kilis, Malatya'da birer dispanser, Urfa, Adıyaman, Gaziantep, Malatya, Kilis, Nizip ve Seyhan'da da 13 köyde tedavi merkezi açmak suretiyle trahom mücadelemizi tevsi etmek yolundayız. Defaten her yerdeki ihtiyaca cevap verebilmek için para bulmak kâfi değildir. Şahısları da beraber bulmak lazımdır. Ancak bu kadar vüsat verecek kadar şahsı yetiştirmiş bulunuyoruz ve bu tevsi yaptık. Yeni sene için de yeni şahıslar yetiştireceğiz ve bütçe imkânlarını da bulursak mücadeleyi daha genişleteceğiz"*, (TBMM ZC, D:VI, C: 25, İ:63, (26 Mayıs 1942), 301; Ulus, 27 Mayıs 1942) şeklinde açıklamalarda bulunmuştu.

Türkiye'nin geniş bir kısmını istila eden trahom hastalığına karşı verilen mücadele İkinci Dünya Savaşı sonrasında da sürmüştü. Biri Adana ve diğeri de Birinci Umûmî Müfettişlik merkezi olan Diyarbakır'da olmak üzere iki Trahom Savaş Kurulu Başkanlığı halinde çalışan trahomla mücadele teşkilâtı, bünyesinde bulunan, 16 hastane, 33 dispanser ve 64 köy tedavi evi ile hastalığın yayılmasını önlemeye çalışmıştı (Cumhuriyet Bayramı İlavesi, Ulus, 29 Ekim 1947). Bunlardan Diyarbakır Trahom Savaş Kurulu Başkanlığı bölgesinde yer alan Van ve Ahlât'ta birer trahomla mücadele dispanseri faaliyet göstermekteydi (TBMM TD, D: VIII, C:3, B: 18. (18.12.1946), 222).

Trahom bu dönemde Bitlis'in Ahlat Kazası ve çevresinde etkisini sürdürmüştü. Burada yapılan tetkiklere göre trahoma yakalananların sayısı nüfusun yüzde 10'u civarındaydı. Ahlat'ta bulunan dispanserlerde tedavi gören trahomlu hastalara haftada iki kere bakılmaktaydı (Metin, 1945, 206). Bu dönemde trahom Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yer alan Muş ve çevresinde de etkili olmuş ve hasta sayısı her geçen gün artmıştı. Muş ve çevresine trahom mücadele heyetinin gönderilmemesi ve hastalığın tedavisi için uzman doktorların bulunmaması vilâyette hastalığın tehlikeli bir hal almasına yol açmıştı (Son Posta, 13 Temmuz 1938.).

Trahomla mücadele Doğu Üniversitesi'nin kurulması için Temmuz 1951'de oluşturulan Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu raporunda da yer almıştı. Raporda güneydoğu ve doğuda sonradan olma körlüklerin esas sebebi olan trahomun oranının yüksek olduğu vurgulanmış ve bu bölgede trahomluların sayısının 1 milyondan fazla olduğuna dikkat çekilmişti. Raporda elde edilen son rakamlara göre umûmî nüfusa göre trahomluların oranı Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yer alan Urfa'da yüzde 56, Mardin'de yüzde 45, Diyarbakır'da yüzde 20, Muş ve Van'da yüzde 15, Bitlis'te yüzde 7 olarak yer almıştı (Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor, 1952, 31).

Sonuç

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insan varlığını ve toplumları tehdit etmiştir. Trahom, insanlığı tehdit eden salgın hastalıkların en önemlileri arasında yer almıştır. Mısır ve Suriye'den Anadolu'ya geçerek yayılan hastalık varlığını Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilanından sonra trahomla mücadele edilmeye başlanmış ve ülkeyi trahomdan korumak amacıyla güney ve güneydoğu sınır kapılarında önlemler alınmıştır. Bu bağlamda sağlık kurumları oluşturulmuş ve görevlendirilen sağlık

personelleri vasıtasıyla hastalığa yakalananların tedavileri yapılarak, trahom salgınları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde kurulan ve geniş bir bölgeyi kapsayan, Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde oldukça zor şartlar altında sürdürülen trahom mücadelesinde hastane, dispensar ve köy tedavi evleri gibi çok sayıda sağlık kurumu meydana getirilmiştir. Bu kurumlarda hizmet vermek amacıyla sabit ve seyyar teşkilâtlarda çalışan sağlık personeli sayısı artırılmış ve trahomla mücadele sahası, güneyde Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde yer alan Urfa ve Mardin'den başlatılarak kademeli olarak yapılan taramalarla müfettişliğin diğer vilâyetlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde bütün zorluklara rağmen trahom hastalığına karşı yürütülen mücadele ile bölgede trahomdan kaynaklanan körlükler önemli ölçüde azaltılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

CCA. 030.10. 69.455.1.

CCA, 030.10.177.220.17.

CCA. 030.10.177.220.9.

CCA, 030.18.01.02.33.7.11.

CCA. 030.18.01.01.26.64.7.

CCA. 030.18.01.01.27.70.7.

CCA, 030.18.01.02.35.28.19.

CCA. 030.18.01.01.3.33.6.

CCA. 030.18.01.02.4.38.5.

CCA, 030.18.01.02.90.24.13.

CCA, 030.18.01.02.94.14.19.

CCA, 030.18.01.02.96.92.3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA. DH. İD. D. No:186, G. No: 72.

COA. MV. D. No: 237, G. No: 209.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA)

CBA, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38.

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi

Belediyeler Dergisi

Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri (1923-1983) ve 1983 Yılı Çalışmaları, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, 1983.

Düster, Üçüncü Tertip.

Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler, (1933), İstanbul: Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı.

Güney Doğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi (1939), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

İdare Dergisi

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, (1973), Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.

TBMM Kavanin Mecmuası (1939), Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergileri (TBMM TD)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMM ZC)

Yerel ve Ulusal Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Diyarbakir

Elâziz

Mamuretülâziz

Son Posta

Tan

Ulus

Kitap ve Makaleler

Ak, Bilal (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri. *Türkler XVII*, Yeni Türkiye Yayınları, s.419-435.

Altay, Sadet (2016). Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938). *CTAD*, S: 23 (Bahar), s.167-211.

Ayberk, Nuri (1936). *Türkiye'de Trahom Mücadelesi*. İstanbul: Kader Basımevi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri (2011). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Cenup Vilâyetlerimizde Trahomla Nasıl Savaşılıyor?, (1936), *Belediyeler Dergisi*, Yıl:1, S:7, Şubat, s.66-67.

Çağlayan, Ercan (2013). Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923- 1946), *The Journal of Academic Social Science Studies*, C:6, S:6, Haziran, s.351-365.

Dağ, Musa (2017). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa'da Sağlık Kurumları, *Şehir ve İrfan*, Mayıs-Ağustos. S:5, s.35-50.

Diyarbakır'de Trahom Savaşı, (1935), *Tan*, 7 Eylül.

Doğan, Hamdi (2017). Urfa'da Trahom Salgını, *Şehir ve İrfan*, Mayıs-Ağustos, S:5, s.62-71.

Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor (1952). İstanbul: Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu Üyeleri, Milli Eğitim Basımevi.

Ege, Rıdvan (1992). *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*. Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.

Ege, Rıdvan (1999). *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi.

- İkinci Millî Türk Tıp Kongresi (1927). Türkiye Trahom Coğrafyası, Ankara: Rapor Muharriri: Vefik Hüsni, Kader Matbaası.
- İnönü, İsmet (2001). *Defterler I (1919-1973)*. Hazırlayan: Ahmet Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koçak, Cemil (2003). *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Metin, Hulki (1945). Ahlât İlçesi. *İdare Dergisi*, Yıl: 16, S: 175, Temmuz-Ağustos, s.193-207.
- Muş'ta Trahom Tehlikesinin Önüne Geçmeliyiz (1938). *Son Posta*, 13 Temmuz.
- Özer, Sevilay (2014). Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:54, Bahar, s.121-152.
- Özmen, Abidin (1946). İdare Teşkilatımız. *İdare Dergisi*, Yıl: 17, S: 181, Temmuz-Ağustos, s.174-188.
- Özmen, Abidin (1947). Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce. *İdare Dergisi*, S: 184, Ocak-Şubat. s.237-249.
- Özpekcan, Meliha (2002). TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız. Ankara: *Türkler XVII*, Yeni Türkiye Yayınları, s. 436-445.
- Öztürk, Saygı (2012). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Sağlık ve Sosyal Yardım İşlerimiz (1947) Cumhuriyet Bayramı İlavesi. *Ulus*, 29 Ekim.
- Siird Halkı Sokakların Pisliğinden Şikâyetçi (1938). *Son Posta*, 21 Haziran.
- Siirt'te Hayat (1931). *Dişarbakir*, 17 Ağustos.
- Trahom Hastanesi Açılıyor (1937). *Akşam*. 15 Ağustos.
- Türkmen, Zekeriya (1996). İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar. *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s.21-46.

Ekler

Ek: 1) Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından bastırılıp trahom hakkında halkı bilgilendirmek amacıyla hazırlanan kitabın kapak kısmı. Kaynak: *Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*, (1933) İstanbul: Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Neşriyatı, s.1.

Ek: 2) Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından bastırılıp trahom hakkında halkı bilgilendirmek amacıyla hazırlanan kitaptan bir sayfa. Kaynak: *Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*,(1933) İstanbul: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı, s.12.

Ek: 3) Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından bastırılıp trahom hakkında halkı bilgilendirmek amacıyla hazırlanan kitaptan bir sayfa. Kaynak: *Gözleri Kör Eden Trahom Hastalığı Hakkında Halka Nasihatler*,(1933) İstanbul: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı, s.9.

Ek:4) Cumhuriyet döneminde trahomla mücadelede kullanılan seyyar trahom ambulans otomobili ve trahomluların muayene ve tedavi edildiği çadır. Kaynak: *Ulus*, 1 Haziran 1936.